

Вітчизняна буржуазія на шляху до європейської форми представництва (кінець XIX – початок XX ст.)

Ірина Шандра

У статті висвітлюється проект реформування представницьких організацій буржуазії пореформеної доби за зразком торгово-промислових палат, бачення вітчизняними підприємцями необхідних змін та основні перепони на цьому шляху.

Ключові слова: буржуазія, представницька організація, торгово-промислова палата, експортна палата.

Серед громадських організацій важко знайти давніші, ніж об'єднання торговців та промисловців. Саме ці інститути представництва корпоративних інтересів розвивалися найбільш послідовно, пройшовши шлях від середньовічних цехів і гільдій до торгових палат капіталістичної доби (територіальні організації офіційного характеру, котрі виступають посередниками між органами державної влади та діловими колами визначеного регіону). На сьогодні вони є найпоширенішими в світі незалежними підприємницькими структурами, їх кількість сягає 140 національних і близько 10 тис. регіональних палат, серед них найбільшою є Міжнародна торгова палата, що почала свою роботу з 1919 р. [17, с. 5]. Підприємницькі кола сучасної України також входять до світового «палатівського руху», історія ж формування цих універсальних торгово-промислових структур на українських теренах у складі Російської імперії відноситься до кінця XIX – початку XX ст.

На сучасному етапі торгово-промислові палати України та Росії, поєднані спільним історичним минулим, є важливими складовими соціально-економічного життя країн, визнаними представниками національних ділових кіл. Проведені ними заходи та основні

напрями роботи можна відстежити за статтями на їхніх інтернет-сайтах та сторінках друкованих органів («Діловий вісник», «ТПП-Информ: путеводитель российского бизнеса»), повідомленнями у пресі й на телебаченні [16, с. 2]. У наукових розробках російських дослідників В. І. Федотова й І. М. Шапкіна подається аналіз проблеми формування та розвитку торгово-промислових палат у Російській імперії, Радянському Союзі та Російській Федерації, а щодо українських земель – інформація досить обмежена [23; 26]. Проблема розбудови системи представництва підприємницьких інтересів порушувалася ще імперськими дослідниками. Їх роботи містять конкретні пропозиції щодо форм подання корпоративних звернень до уряду [10; 28]. На початку XX ст. питання необхідності реформування представницької структури в країні є предметом розгляду на сторінках галузевих часописів («Промышленность и торговля», «Горно-заводское дело», «Нефтяное дело») [7; 14; 19]. Залучення до наукового аналізу спеціальних оглядів, періодичних видань, матеріалів роботи представницьких організацій пореформеного періоду та архівних джерел дозволяє висвітлити ставлення вітчизняної буржуазії до проекту створення торгово-промислових палат у Російській імперії.

Перші в світі торгові палати виникли у Франції: 1650 р. марсельське купецтво ініціювало створення такого суспільного інституту, а через п'ятдесят років вже за ініціативою уряду в країні було створено кілька подібних об'єднань [28, с. 9]. З часом їх кількість та значення в економіці європейських країн тільки зростає. У XIX ст. в багатьох державах Європи в якості вищої торгово-промислової дорадчої колегії діяли з'їзди торгових палат. Наприклад, у Німеччині в 1861 р. виникає Торговий з'їзд («Deutscher Handelstag»), який об'єднував більшість торгових палат та купецьких корпорацій країни [2, с. 214]. У Великій Британії регулярно збирався Союз торгових палат Об'єднаного Королівства («Union of Chambers of Commerce of the United Kingdom»), що за своїм впливом був схожим на своєрідний торгово-промисловий парламент [19, с. 3]. Торгові палати працювали в юридично визначених межах та мали офіційний статус. Їх характерною рисою в більшості західноєвропейських країн був примусовий характер участі в поточній роботі законодавчо визначеного кола підприємців, відшкодування витрат та утримання органів офіційного представництва. Щодо функцій торгових палат, то в залежності від національних законів вони були різними. Так, зобов'язання

представляти звіти про економічний стан розвитку району було покладено на всі європейські палати, крім цього, австрійське законодавство дозволяло їм ще й здійснювати реєстрацію нових фірм, французьке – опікуватися станом судноплавства, пруське – управляти біржами [12, с. 17]. У Великій Британії торгово-промислові палати були повністю незалежними від уряду, слугували посередниками між торговими верствами та органами публічної влади [4, с. 4]. Протягом другої половини XIX ст. «палатівський рух» у Європі активно розвивався та набув довершеності у вигляді Міжнародних конгресів торгових палат. Значно повільніше подібні процеси відбувалися у вітчизняних підприємницьких колах.

Протягом пореформеного періоду в Російській імперії склалися різні види представницьких організацій буржуазії (біржові комітети, комітети торгівлі та мануфактур, промислові з'їзди, дорадчі контори тощо). Організації, в основу яких був покладений галузевий або територіальний принцип, наштовхувалися на економічну конкуренцію з подібними установами інших районів та галузей виробництва. Така ситуація створювала незручності для урядовців, адже примушувала їх підтримувати одну зі сторін. Бути членом певної підприємницької корпорації було престижно, модно й просто економічно доцільно, адже це забезпечувало різнопланову підтримку (фінансову, збутову, юридичну, технічну, кадрову та ін.). Проте, поза межами представницьких об'єднань залишалася значна кількість підприємців середньої та дрібної ланки, і, таким чином, їх думка взагалі не враховувалася [8, с. 338].

На початку XX ст. створюються особливі представницькі організації – експортні палати. До початку Першої світової війни їх виникло шість: Російсько-англійська (1908 р.), Слов'янська (1909 р.), Російсько-бельгійська (1910 р.), Російсько-італійська та Російсько-французька (1911 р.), окреме місце займала Російська експортна палата (1910 р.) – усі вони об'єднували найбільших експортерів країни та зосереджували свою роботу на завоюванні нових ринків збуту [11, с. 232]. У 1912 р. в Києві було відкрито перше на території українських губерній відділення Російської експортної палати на чолі з професором Київського комерційного інституту М. В. Довнар-Запольським [17, с. 6]. У ньому брали участь представники державних, кредитних та наукових установ, іноземних консульств, підприємств та організацій. Експортні палати не наближали уряд до вирішення завдання уніфікації

системи представництва, а стали тільки одним із видів фінансово-економічних структур буржуазії.

Недоліки стихійно складеної системи представництва примушували замислитися і урядовців, і підприємців над більш доцільними формами взаємодії влади та капіталу. У пошуках оптимального варіанту висловлювалися думки про необхідність порайонного облаштування представницьких об'єднань із обов'язковою участю в їх роботі всіх підприємців.

У кінці XIX ст. розпочинається масштабна урядова робота з підготовки більш доведеної, «правильної системи представництва» підприємницьких інтересів за європейським взірцем торгових палат. Торгово-промислові палати планувалося створити в кожній губернії з покладанням на них обов'язків представництва інтересів місцевої буржуазії. Протягом 1893–1905 рр. було розроблено кілька проектів реформування, створено спеціальні комісії, скликано безліч нарад з цього питання [9, с. 60]. Проте жоден із запропонованих урядових варіантів не отримав підтримки торгово-промислового класу, навпаки – підприємці примудрилися пересваритися між собою та відмовитися на певний час від ідеї реформування системи представництва. Їх не влаштовувала можлива втрата впливу вже існуючих організацій, залежність корпоративних об'єднань від «напівбюрократичних» торгових палат та повний контроль держави за їх утворенням. Дискусійними залишилися такі важливі положення: ініціатива створення палат, визначення їх повноважень, призначення керівного складу, обов'язковість участі в їх роботі, майбутня доля вже існуючих підприємницьких об'єднань.

Підприємці наполягали на тому, що спочатку слід створити центральний союз, а вже потім – місцеві органи за зразком торгово-промислових палат. Каталізатором процесу самоорганізації буржуазії слугували події першої російської революції, але торговий та промисловий капітал створюють свої центральні всеросійські структури окремо – З'їзди представників біржової торгівлі та сільського господарства (1905 р.) та З'їзди представників промисловості та торгівлі (1906 р.). Оскільки основні завдання діяльності щойно створених З'їздів представників промисловості та торгівлі співпадали із завданнями проєктованих торгово-промислових палат, черговий варіант законопроекту з цього питання був відкладений на невизначений час [27, с. 113]. Зі створенням центральних підприємницьких організацій у структурі представництва інтересів капіталу докорінних змін не відбулося.

З огляду, що існуюча численна, переобтяжена зайвими органами, обмежена у своїх діях мережа підприємницьких союзів не влаштувала ні уряд, ні промисловців – проект створення торгово-промислових палат так і залишався на порядку денному.

Надалі реформування системи представництва підприємницьких інтересів ініціюється не підприємцями, а владою. На всі її нові варіанти буржуазія споглядала досить критично, заявляючи: «Представництво... інтересів торгово-промислового населення самим життям зосередилося в біржових комітетах і різного роду промислових організаціях... Для уряду та частини торговців і промисловців з'ясовано, що існуючих організацій недостатньо, і для поповнення цього недоліку і тільки там, де це буде доведено з безперечною, можна допустити створення торгових або промислових палат» [29, с. 303].

На ХХХ з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії в Харкові (1906 р.) було розглянуто міністерський «Проект Положення про виборні установи торгово-промислового класу та про біржове облаштування». Найстаріша й найвпливовіша корпорація гірничопромислової буржуазії висловила низку зауважень (повноваження, територія впливу палат), проте мова йшла переважно про розширення прав самих З'їздів гірничопромисловців (надання існуючим районним З'їздам підприємців прав загальних торгових палат, обов'язкове попереднє погодження в таких об'єднаннях соціально-економічних законопроектів перед внесенням їх на розгляд Державної ради). На урядовий запит з приводу законопроекту про виборні установи торгово-промислового класу та про біржову структуру Рада З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії спільно з Комітетом Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі відповіли, що заплановані структури «не повинні зачіпати прав існуючих установ з представництва інтересів промисловості та торгівлі... останні, як і проєктовані, повинні мати право участі в обранні членів Державної ради від промисловості та торгівлі» [21, с. 24]. Узагальнюючи вищезазначене, було підсумовано – «виборне представництво установ торгово-промислового класу не може бути так поспішно проведено, як цього бажає Міністерство торгівлі та промисловості» [20, с. 68–69].

Другий з'їзд представників промисловості та торгівлі в Санкт-Петербурзі (1907 р.) визнав, що «біржові комітети, комітети торгівлі та мануфактур, а також купецькі управи – не відповідають вимогам правильного порайонного представництва»; водночас делегати

висловили думку, що підприємницькі союзи приватного типу мають у майбутньому зберегти свою повну самостійність по відношенню до торгових палат [24, арк. 131]. Прийняті з'їздом положення були подані на розгляд Міністерства торгівлі та промисловості з побажанням врахувати їх під час розробки проекту закону про торгово-промислові палати [1, с. 25].

На IV з'їзді представників промисловості та торгівлі (1909 р.) одним із питань програми значився пункт – «організація представників промисловості та торгівлі на місцях», який викликав жваву дискусію серед присутніх [3, арк. 35]. У доповіді члена Ради Товариства для захисту інтересів розвитку одеської промисловості С. І. Соколовського значилося, що проблема представництва інтересів підприємців по суті не може бути вирішена урядовим законом про створення палат [29, с. 301]. На думку доповідача самі підприємницькі кола мали б розробити основи майбутнього представництва; проте його позиція не здобула підтримки більшості.

Делегати V з'їзду представників промисловості та торгівлі (1911 р.) відмічали, що з часу попереднього з'їзду «питання про торгово-промислові палати зовсім не просунулося у своєму вирішенні» [29, с. 302]. Влітку 1911 р. Московським біржовим комітетом було розроблено власний проєкт створення торгово-промислових палат, у якому вказувалося на численні недоліки існуючої системи представництва інтересів капіталу та аргументувалося необхідність законодавчого впровадження таких палат, де членство всіх підприємців у межах визначеної території було б обов'язковим. Передбачалося створити 16 торгово-промислових палат по всій імперії, з них у Харкові – для південного гірничозаводського та харківського цукрового районів, у Києві – для підприємств цукрової промисловості, у Одесі – для південного портового району [26, с. 171]. Біржові комітети (у тому числі Новоросійський та Катеринославський), активно критикуючи таку структуру, вказували, що деякі торгово-промислові округи згідно цього проєкту «дорівнюють за розмірами Німецькій імперії, у якій 150 палат» [24, арк. 51]. Українські підприємці вважали проєкт Московського біржового комітету «неприпустимим», ратували за створення «спеціальних гірничопромислових палат» на зразок вже давно існуючих З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії [13, с. 1].

Який би варіант не дістав підтримки, представники дрібного капіталу наголошували, що їх інтереси взагалі не враховані: з одного боку, участь у витратах на утримання палат була

визначена як обов'язкова для дрібних торговців, з іншого – їх доля представництва обмежувалася $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{5}$ від загальної кількості місць [5, с. 57]. Суттєві розбіжності між поглядами різних груп підприємців підтвердили занепокоєння влади, що пройде ще багато часу до вироблення остаточного проекту створення торгових палат.

Активну позицію в розробці проекту зайняли українські підприємницькі кола, аргументовано представляючи свою думку через З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії [25]. У численних доповідях та підготовлених матеріалах корпорація гірничопромисловців характеризувала себе як вже наявну торгово-промислову палату «з двома головними ознаками: 1) обов'язковою приналежністю всіх гірничопромислових та гірничозаводських організацій; 2) фактичною обов'язковістю внесків підприємств на потреби З'їзду» [24, арк. 1]. На з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії лунали заяви (XXXVI з'їзд, 1911 р.): «Належна організація торгово-промислового класу має величезне значення для захисту інтересів торгівлі та промисловості» [22, с. 26]. Проте наголошувалося, що за існуючими організаціями слід зберегти їх публічно-правовий характер, надати право брати участь у виборах членів Державної ради від промисловості [22, с. 26].

Більшість біржових комітетів Російської імперії взагалі відкидали можливість створення палат, а ратували за розширення своїх повноважень шляхом включення до їх складу представників середнього та дрібного капіталу [10, с. 14]. Представники Московської хлібної біржі так висловлювали свою думку: «Благо торгівлі та промисловості лежить у зміцненні біржових організацій, а не в їх зруйнуванні, у наслідок чого положення про торгово-промислові палати, побудоване на принципі знищення бірж, у тому вигляді, як воно існує, не задовольняє інтереси правильного представництва торгівлі та промисловості» [7, с. 387]. Підприємці Донецько-Придніпровського району підтримували думку, «що заснування палат має не тільки не зменшувати значення з'їздів та біржових комітетів, але має посилити діяльність подібних організацій» [24, арк. 49].

У листопаді 1913 р. на міжвідомчій нараді під головуванням міністра торгівлі та промисловості С. І. Тимашева було визначено розмежування повноважень між проєктованими палатами та існуючими представницькими організаціями, які залишилися тільки з вузькопрофесійними обов'язками та були позбавлені права представляти загальні інтереси підприємців [29, с. 307]. Проєкт

«Положення про торгово-промислові палати» був внесений на розгляд Державної думи на початку 1914 р., проте його вирішенню перешкодила Перша світова війна. Події світового військового конфлікту призвели до посилення позицій буржуазії, яка намагалася контролювати постачання армії через утворені 1915 р. військово-промислові комітети. З наміром охолодити запал підприємців уряд знову піднімає питання торгово-промислових палат. Такий стиль ставлення влади до буржуазії був домінуючим протягом всього пореформеного часу: з одного боку, враховувати економічні інтереси підприємців з метою загального розвитку держави, а з іншого – стримувати зростання їх суспільного впливу та самостійності.

Численні міжвідомчі наради та комісії воєнного часу так і не призвели до досягнення консенсусу між урядовцями та підприємцями. На сторінках періодичних видань розгорнулася заочна дискусія щодо «ідеальної схеми» представництва торгово-промислових інтересів [14, с. 16083]. Редакція «Горно-заводского дела», яка висвітлювала погляди підприємців Донецько-Придніпровського району, цю ідеальну схему бачила так: професійні союзи промисловців та їх відділення в районах об'єднуються в регіональну організацію, наприклад, З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії; Рада З'їздів гірничопромисловців та інші галузеві підприємницькі організації об'єднуються в межах певного округу; останні, у свою чергу, входять до складу центральних загальноімперських союзів. За таким сценарієм З'їздам гірничопромисловців відводилася роль своєї торгово-промислової палати для гірничої та гірничозаводської промисловості Півдня Росії [15, с. 16234].

До початку бурхливих подій 1917 р. задум створення торгово-промислових палат так і не був реалізований. Відповідний проєкт надійшов на затвердження Тимчасового уряду і був схвалений 6 (19) жовтня 1917 р. [23, с. 22]. Втіленню в життя цієї багатостраждальної концепції представництва завадив більшовицький переворот та громадянська війна.

Уніфікація всіх підприємницьких структур за європейським взірцем торгових палат із законодавчо визначеними функціями, територією діяльності та чіткою підпорядкованістю в імперські часи так і не відбулася. Причини цього криються в негативному ставленні більшості підприємців до цього проєкту, яке базувалося на небажанні відмовитися від звичних форм представництва, ризику втратити реальні важелі впливу на процес прийняття

урядових рішень, загрозі підконтрольності підприємців через палати та цілковитої залежності від уряду.

Торгово-промислові палати виявилися унікальними суспільними інститутами, які існували навіть у радянські часи: вже 1921 р. в умовах НЕПу було створено Північно-західну обласну торгівельну палату, а з 1932 р. – Всесоюзну торгівельну палату з відділеннями в республіках, що були повністю підконтрольні державному апарату [16, с. 2]. Палата отримала статус громадської організації, яка мала сприяти розвитку ділових зв'язків з іноземними країнами, забезпечувати участь радянських делегацій у міжнародних виставках. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 15 грудня 1972 р. відділення Всесоюзної торгово-промислової палати в Українській РСР було перетворено на Торгово-промислову палату УРСР – саме цей день вважається офіційною датою утворення Торгово-промислової палати України [18, с. 2].

В умовах незалежної України стало можливим реалізувати проект «правильного представництва» інтересів капіталу за територіальним принципом, накреслений ще на початку ХХ ст. Нині Торгово-промислова палата України нараховує 27 регіональних відділень, членами яких є близько 4,5 тис. підприємств, організацій, приватних підприємців [16, с. 2]. Відповідно до Закону України від 2 грудня 1997 р. «Про торгово-промислові палати в Україні» торгово-промислова палата – це недержавна неприбуткова самоврядна організація, яка на добровільних засадах об'єднує юридичних осіб і громадян України, зареєстрованих як підприємці, а також їх об'єднання [6, с. 210]. У останні роки діяльність палат тільки розширюється – до виконуваних ними функцій додалися експертиза, декларування, ліцензування та інші реалії сучасного економічного життя, але як на початкових етапах капіталістичного розвитку українських земель, так і тепер, головні завдання їх роботи залишаються незмінними – представництво та захист інтересів підприємців. Торгово-промислові палати довели свою історичну значущість, організаційну довершеність і стали універсальними органами взаємодії влади та капіталу.

Примітки

1. *Возникновение и деятельность нашей организации (Обзор деятельности Съездов представителей промышленности и торговли с октября 1906 г. по декабрь 1907 г.)* // *Промышленность и торговля.* – 1908. – Т. 1 (январь–июнь). – С. 23–31.

2. *Германские предпринимательские союзы для защиты общих экономических интересов* // *Промышленность и торговля.* – 1908. – Т. 1 (январь–июнь). – С. 211–214.
3. *Державний архів Ростовської області.* – Ф. 170. – Оп. 1. – Спр. 42. – 35 арк.
4. *Доклад Совета XXXVI Съезду горнопромышленников юга России по IV вопросу программы: «О торгово-промышленных палатах».* – Харьков, 1911. – 16 с.
5. *Ерманский А. К характеристике российской крупной буржуазии / А. Ерманский* // *Наша заря.* – 1912. – № 1–2. – С. 47–59.
6. *Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні»* від 02.12.1997 р. // *Відомості Верховної Ради України.* – 1998. – № 13. – Ст. 52.
7. *Из деятельности общественных учреждений по промышленности и торговле* // *Промышленность и торговля.* – 1911. – № 21. – С. 386–388.
8. *Из торгово-промышленной практики* // *Промышленность и торговля.* – 1911. – № 20. – С. 338–339.
9. *История торговли и промышленности в России* / [Под ред. П. Х. Спасского]: в 3 т. – Т. 1. – СПб., 1910. – [разд. паг.].
10. *Котлецов А. А. Русская буржуазия / А. А. Котлецов.* – М., 1912. – 31 с.
11. *Лившин Я. И. Монополии в экономике России (Экономические организации и политика монополистического капитала)* / Я. И. Лившин. – М., 1961. – 448 с.
12. *Лурье Е. С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России / Е. С. Лурье.* – СПб., 1913. – 191 с.
13. *О введении торгово-промышленных палат в России.* – М., 1911. – 117 с.
14. *Организационная задача торгово-промышленного класса России в настоящий момент* // *Горно-заводское дело.* – 1917. – № 28–29. – С. 16081–16083.
15. *Организационная задача торгово-промышленного класса России в настоящий момент* // *Горно-заводское дело.* – 1917. – № 32–33. – С. 16233–16235.

16. Скрипченко С. Славне тридцятиріччя палати / С. Скрипченко // Діловий вісник. – 2002. – № 12 (103). – С. 2.
17. Торгово-промислова палата України. Минуле. Сьогодення. Погляд у майбутнє // Діловий вісник. – 2002. – № 12 (103). – С. 5.
18. Торгово-промислові палати – рушії економічного зростання // Діловий вісник. – 2003. – № 10 (113). – С. 2.
19. Торгово-промышленные организации в России и в Западной Европе // Нефтяное дело. – 1908. – № 13. – С. 1–6.
20. Труды XXX съезда горнопромышленников юга России. – Т. 2. – Харьков, 1906. – [разд. паг.].
21. Труды XXXV съезда горнопромышленников юга России. – Т. 2. – Харьков, 1910. – [разд. паг.].
22. Труды XXXVI съезда горнопромышленников юга России. – Т. 2. – Харьков, 1911. – [разд. паг.].
23. Федотов В. И. Развитие института российских торгово-промышленных палат: XX – начало XXI вв.: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / В. И. Федотов. – Саратов, 2009. – 42 с.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр. 8. – 131 арк.
25. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.): монографія / І. О. Шандра. – Луганськ, 2011. – 300 с.
26. Шапкин И. Н. Из истории лоббизма в России. Представительские организации российского капитала во второй половине XIX – начале XX веков / И. Н. Шапкин. – М., 1999. – 200 с.
27. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Шепелев. – Л., 1987. – 272 с.
28. Шнейдер В. О совещательных учреждениях по делам торговли и промышленности / В. Шнейдер. – СПб., 1884. – 70 с.
29. Шумилов М. М. Проекты реформы представительных торгово-промышленных организаций России в конце XIX – начале XX в. / М. М. Шумилов // Исторические записки. – Т. 118. – М., 1990. – С. 292–312.

Шандра, Ірина Отечественная буржуазия на пути к европейской форме представительства (конец XIX – начало XX вв.). В статье рассматривается проект реформирования представительских организаций буржуазии пореформенной эпохи по образцу торгово-промышленных палат, видение отечественными предпринимателями необходимых изменений и основные преграды на этом пути.

Ключевые слова: буржуазия, представительская организация, торгово-промышленная палата, экспортная палата.

Shandra, Irina National bourgeoisie on the way to the European forms of representation (late XIX – early XX century). The paper highlights the project of reformation of the bourgeoisie representative organizations of the post-reform period by sample of chambers of commerce and industry, the vision of necessary changes by local entrepreneurs and major barriers along the way.

Keywords: bourgeoisie, representative organization, chamber of commerce and industry, export chamber.